

METÓDA SITUAČNEJ ANALÝZY

VÁCLAV ČERNÍK – JOZEF VICENÍK, Filozofický ústav SAV, Bratislava

ČERNÍK, V. – VICENÍK, J.: The Method of Situational Analysis
FILOZOFIA 62, 2007, No 9, p. 765

The paper offers a reconstruction of Popper's conception of the logical situation. It provides the analysis of the structure of this conception, its genesis, and the attempts at its explication, as well as its critical discussion. The authors confront Popper's method of situational logic with Kmita's method of humanistic interpretation.

Keywords: Situational logic – Theory – Model – Social sciences – Antipsychologism – Methodological individualism – Rationality – Principle of rationality

Človek je často v záujme vecí nútený urobiť analýzu svojej životnej situácie, a to nielen vo svojej každodennej činnosti, ale aj v takých špecifických formách konania, ako je príprava obrany či útoku vo vojenskom remesle, príprava maľovania obrazu či nakrúcania filmu v umeleckej činnosti alebo príprava pozorovania, merania či experimentu vo vedeckej praxi. V danom prípade platí aforizmus „Keď neporozumieš situácii, nemôžeš ju napraviť“ (C. Zavattini). Možno súhlasiť s K. R. Popperom, že idea sociálnej situácie je jednou z fundamentálnych kategórií metodológie spoločenských vied ([22], 187).

1. Formovanie Popperovej logiky situácie. Metodologický individualizmus a antipsychologizmus. K. R. Popper sa považuje za autora metódy či „logiky“ situačnej analýzy. V danej súvislosti sa spomína najmä jeho prednáška *Modely, inštrumenty a pravda* z roku 1963, v ktorej na Katedre ekonomiky Harvardovej univerzity vyložil svoj názor na metodológiu sociálnych vied. Text tejto prednášky vyšiel v publikácii *The Myth of the Framework (Mýtus pojmovej schémy)* v roku 1994 ([16]; [22]).

Formovanie Popperovej logiky situácie však má svoju históriu. Jej počiatky možno spojiť s prípravou práce *Bieda historicizmu* v tridsiatych rokoch minulého storočia. V tejto práci už konštituoval základný konceptuálny aparát dôležitý pre rozvíjanie logiky situácie (pracuje s pojmami sociálna situácia, sociálna teória, metodologický individualizmus, model, racionalita, metóda konštrukcie modelu, modely konania a pod.). Tento pojmový aparát sa v ďalších úvahách venovaných logike situácie rozvíjal, rozširoval a explikoval. O logike situácie Popper uvažuje v kontexte sporu naturalizmu a antinaturalizmu. Netvrdí, že neexistujú rozdiely medzi prírodnými a spoločenskými vedami. Súhlasí však s tým, že „metódy v týchto dvoch oblastiach sú v podstate rovnaké“ ([17], 102).

Dôležité bolo to, že Popper rozpracúval svoju logiku situácie v čase, keď už bola vydaná jeho práca *Logik der Forschung* (1935), a teda vypracovaná východisková koncepcia jeho kritického racionalizmu (hypotetického dedukcionizmu či falzifikacionizmu). Táto práca mu poskytla všeobecnometodologický aparát, ktorý začal využívať aj pri analýze metodologických problémov spoločenských vied. Jeho hypotetickodeduktívny mo-

del, ktorý vypracoval podľa vzoru prírodných vied (najmä fyziky), založený na dôslednom antiindukcionizme a antipsychologizme, výrazne ovplyvnil jeho metodologické analýzy spoločenských vied. Podmienil jeho chápanie vzťahu spoločenských a prírodných vied, charakteru ich metód, rozdielov medzi metódami prírodných a spoločenských vied, ale aj existujúcich zhôd a paralel medzi týmito metódami. Jeho všeobecnometodologické analýzy vedy sa výrazne prejavili aj v jeho prácach venovaných logike situácie ([17]; [18]; [20]; [22]). K. R. Popper sa usiloval, aby jeho koncepcia logiky situácie čo najlepšie zodpovedala jeho východiskovým falzifikacionistickým modelom vedy. Svoju logiku situácie buduje v súlade so svojimi základnými metodologickými zásadami (normativizmu, rekonštrukcionizmu, individualizmu a antipsychologizmu). Jeho východiskový model vedy prešiel pravda zmenami, ktoré sa prejavili aj na formovaní a rozpracovaní jeho koncepcie logiky situácie. Pokúsime sa na to poukázať pri analýze vybraných problémov.

Karl R. Popper

Svoju koncepciu situačnej logiky buduje na báze metodologického individualizmu. Uvedomuje si, že metodologický individualizmus bol pôvodne (napríklad u J. S. Milla) zaťažený psychologizmom. Správanie alebo konanie kolektívov (štátu, sociálnych skupín) sa redukovalo na správanie a konanie ľudských individuí; teória ľudskej prirodzenosti sa v ňom spájala s psychologickou teóriou ([18], 82, 83). Popper síce uznával istý prínos

K. R. Popper patrí medzi metodológov vedy, ktorí v oblasti spoločenských vied sústredili pozornosť na analýzu ľudského konania a jeho vysvetlenia. Pri tejto analýze vychádza z predpokladu, že ľudské konanie sa uskutočňuje v istých sociálnych situáciách. Ako inšpiratívny zdroj formulovania vlastnej koncepcie „logiky situácie“ uvádza názor F. A. Hayeka, že „ekonómia je »logika výberu«“ ([22], 260, pozn. 1). Svoju predstavu o ideálnej spoločenskej vede si vytvoril najmä na základe neorakúskej ekonomickej školy. Za predmet spoločenských vied považuje individuálne ľudské konanie. Fundamentálnym problémom teoretických a historických spoločenských vied je preto podľa neho vysvetlenie a chápanie udalostí v pojmoch činnosti ľudí a aktivít spoločenských inštitúcií.

psychologizmu, jeho obhajobu individualizmu, no sám sa vydal cestou *prijatia metodologického individualizmu, ale odmietnutia psychologizmu*. „Môžeme byť individualisti a nemusíme prijať psychologizmus“ ([17], 121). Základným omylom psychologizmu je podľa neho „predpoklad, že metodologický individualizmus v oblasti sociálnej vedy implikuje program redukcie všetkých spoločenských javov a všetkých spoločenských pravidielností na psychologické javy a psychologické zákony“ ([18], 87). Popperov individualizmus má charakter *situačného individualizmu*. Dôraz sa v ňom kladie na nový, z klasickej ekonómie a od K. Marxa prevzatý prvok, na existenciu neočakávaných vedľajších produktov individuálnych a inštitucionálnych aktivít. Základná téza individualizmu sa v ňom modifikuje tvrdením, že neexistuje taký druh sociálnych zmien, ktorý by sa nedal osvetliť na podklade individuálnych činností *a ich neočakávaných konzekvencií* ([3], 44).

Hlavnou úlohou spoločenských vied je podľa Poppera „analyzovať nezámerné spoločenské dôsledky zámerného ľudského konania, význam týchto dôsledkov“. Psychologizmus, ako ukazuje, neposkytuje bázu na ich vysvetlenie. Preto ani „sociálnu situáciu nemožno redukovať na motívy a všeobecné zákony ‚ľudskej prirodzenosti‘“ ([18], 85, 86).¹ Ľudské konanie podľa neho nemožno vysvetliť len na základe jeho motívov. Na jeho vysvetlenie treba využiť „odkaz na všeobecnú situáciu, a zvlášť na prostredie a tiež na spoločenské inštitúcie a spôsob ich fungovania“ ([18], 81). Vytvorenie a postupné dotváranie jeho vlastnej koncepcie logiky situácie (situačnej logiky) malo vplyv aj na jeho charakterizovanie úlohy sociálnych teórií. Úlohou sociálnej teórie je podľa Popperovho individualizmu „konštruovať a analyzovať sociologické modely obozretne v deskriptívnych alebo nominalistických pojmoch, t. j. v *pojmoch jednotlivcov*, ich postojov, očakávaní, vzťahov atď.“ ([17], 106).²

K. R. Popper hovorí, že dôležitú úlohu v analýze spoločnosti hrajú základné sociálne vedy, vedy, ktoré sú zároveň autonómne, čiže do veľkej miery nezávislé od psychológie ([19], 81 – 82). Zaradil medzi ne sociológiu, resp. „chápajúcu sociológiu“, ktorá podľa neho disponuje „objektívne chápacou metódou alebo situačnou logikou“. „Objektívne chápanie“ podľa Poppera spočíva v pochopení, že daný čin bol *primeraný objektívnej situácii* ([19], 82). Jeho odmietnutie psychologizmu, pravda, neznamená popieranie psychológie. Popper zdôrazňoval, že psychológia je „jednou zo sociálnych vied“; používa pojmy sociálnych vied a sama má význam pre sociálne vedy, napríklad pre politickú vedu ([18], 87). Svoju logiku sociálnej analýzy považoval za postup odvodený z metódy teoretickej ekonómie, pod ktorou rozumel neoklasickú, resp. neorakúsku ekonómiu. Postupy teoretickej ekonómie sú podľa neho dokonalejšie ako postupy v neekonomických sociálnych odboroch. Tie by sa preto mali časom nahradiť dokonalejšími metódami teoretickej ekonómie. Jeho stanovisko reprezentuje jednu z foriem „ekonomického imperializmu“ (ktorého inou verziou je koncepcia W. Soutera) ([12], 335).

---

¹ Popperove argumenty v prospech názoru, že psychológia nemôže byť základnou sociálnou vedou, pozri tiež v ([17], 121 – 122; [19], 86, 110).

² Podrobnú a systematickejšiu analýzu rôznych typov metateoretických a metodologických schém, ako je individualizmus, holizmus a systemizmus, racionalizmus a empirizmus, indukcionizmus a dedukcionizmus, naturalizmus a antinaturalizmus, pozri v ([2], 42 – 55, 70 – 79; [3], 204 – 227; [10], 138 – 150).

2. Popperova koncepcia logiky situácie. Pod „logikou situácie“ Popper rozumie metódu vedeckého vysvetlenia ľudského konania, metódu jeho situačnej analýzy, „objektívne chápanú metódu“ sociálnych vied (ekonómie, sociológie, histórie a i.), ktorá sa zásadne odlišuje od psychologizmom zaťaženej, subjektívne chápanújkej diltheyovskej metódy ([19], 82).

Ak chceme správne pochopiť jeho koncepcie situačnej analýzy, musíme si uvedomiť, že Popper rozlišuje dva druhy explanačných problémov: problém vysvetlenia a predvídania *jednej jednotlivaj udalosti* a problém vysvetlenia a predvídania určitého *druhu či typu udalostí*. Problémy prvého druhu možno riešiť bez budovania modelu, zatiaľ čo problémy druhého typu je najľahšie riešiť prostredníctvom modelu. Z tohto hľadiska potom rozlišuje dva základné druhy vedeckého vysvetlenia a predvídania: nomologický a typický. V prípade *nomologického* vysvetlenia a predvídania sa používajú všeobecné zákony a počiatočné podmienky; v prípade *typického* vysvetlenia a predvídania sa používajú teoretické modely, v ktorých sa rekonštruujú typické počiatočné podmienky (podmienky daného druhu či typu udalostí) a ich historická konkretizácia. Modely (resp. teórie) sa pritom môžu, ale nemusia opierať o vedecké zákony ([22], 183). Obidva druhy vedeckého vysvetlenia, nomologické i typické, sa používajú v prírodných i spoločenských vedách.

Štruktúra spoločenskovedného vysvetlenia a predvídania individuálnych a inštitucionálnych aktivít sa podľa Poppera odlišuje od štruktúry nomologického vysvetlenia a predvídania tým, že miesto zákona v nej zaujíma teoretický model, ktorý sa chápe ako opis či rekonštrukcia typických sociálnych situácií. Explanačné teórie v sociálnych vedách tak podľa neho vysvetľujú typy udalostí, pričom samo vysvetlenie sa odvodzuje zo situačných modelov konania typických aktérov v typických situáciách. Každý situačný model je podľa Poppera teóriou, ale nie každá teória je situačným modelom. V situačných modeloch totiž vystupujú len počiatočné podmienky a zásada racionality. Spoločenské vedy, ktoré sa zaoberajú rekonštrukciou aktivít indivíduí a sociálnych skupín, tak podľa Poppera nepoužívajú metódu nomologickej explanácie, ale metódu vytvárania typických situácií, čiže metódu modelov. Deskripcia či rekonštrukcia typických spoločenských situácií podľa neho zodpovedá tomu, čo je v prírodných vedách vyjadrené modelmi, v ktorých vystupujú počiatočné podmienky ([16], 166; [22], 186 – 187, 190).

Popperova situačná analýza pozostáva z troch relevantných prvkov: zo zásady racionality, sociálnej situácie a racionálneho konania. *Zásadu racionality* Popper vymedzoval ako metodologický predpoklad, že rozmanité osoby či aktéri konajú *adekvátne*, čiže v súlade so situáciou; termíny „zásada racionality“ a „zásada adekvátnosti“ používal synonymne. *Situáciu* chápal ako objektívnu sociálnu sieť, ktorá pozostáva z určitých vecí, ich vlastností a stavov, zo spoločenských inštitúcií, ich vlastností a stavov, z aktérov a divákov, resp. ich cieľov a znalostí. Aktéri majú svoje zámery, záujmy a isté vedenie o situácii. To sú, ako podčiarkuje Popper, objektívne javy, ktoré možno testovať. Individuum je podľa neho vždy ponorené do svojej sociálnej situácie, pričom neredukovateľné sociálne entity sú podľa neho obsiahnuté v pojme indivídua. Pod *racionálnym konaním* chápal rozumné (adekvátne, danej situácii zodpovedajúce) správanie indivídua, napríklad osoby, ktorá prechádza cez ulicu, aby nezmeškala vlak. Z uvedených komponentov situácie sa potom odvodzuje *logika situácie* ([22], 189 – 190; [8], 370 – 376).

Popperova situačná analýza má *individualistický a antipsychologický* charakter. Je

zameraná proti psychologickým koncepciám rozličného druhu. Konkrétne, vedomé či nevedomé psychické stavy subjektov konania sa v nej nahrádzajú abstraktnými, typickými, informačnými komponentmi situácie, ako sú ciele a znalosti. Maximálny zisk sa napríklad v situačnej analýze nechápe ako nejaký skutočný stav mysle konkrétneho individuálneho podnikateľa, ale ako abstraktný, typický ekonomický cieľ. Popper pritom odmieta ako chybné stanoviská autorov, ktorí sa usilujú v oblasti spoločenských vied nahraďovať newtonovské zákony pohybu zákonmi všeobecnej alebo individuálnej psychológie. Jediným zákonom, ktorým sa „oživuje“ situačná analýza, je podľa neho zásada racionality. Princíp racionality pritom nechápe ako empirické či psychologické tvrdenie, podľa ktorého ľudia vo všeobecnosti alebo väčšinou konajú racionálne, ale ako „nulový princíp“ odvodený z metodologického postulátu, podľa ktorého pri tvorbe modelu situácie predpokladáme iba to, že aktéri konajú v rámci podmienok, ktoré model poskytuje, resp. že „realizujú“ to, čo je skryté v situácii. Z tohto dôvodu Popper tiež označuje svoju metódu situačnej analýzy aj ako „logiku situácie“ alebo „situačnú logiku“ ([22], 191).

To, že „vo väčšine sociálnych situácií, ak nie vo všetkých, existuje prvok *racionality*“, Popper zdôraznil už v *Biede historicizmu*. Ľudia síce málokedy konajú celkom racionálne, ale viacej alebo menej konajú predsa len racionálne. „To umožňuje konštruovať pomerne jednoduché modely ich konania a interakcie a používať tieto modely ako aproximácie.“ Umožňuje to, inými slovami, využiť v sociálnych vedách „logickú“ či „nulovú“ metódu, ktorá má istú paralelu aj v prírodných vedách. Uplatnenie tejto metódy pri analýze sociálnej situácie je možné za „predpokladu úplnej racionality a azda tiež za predpokladu dostupnosti všetkých informácií na strane všetkých zúčastnených jednotlivcov a hodnotenia odchýlok skutočného konania ľudí od modelového konania, pričom hodnotenie odchýlok funguje ako druh nulovej súradnice“ ([17], 109).³ Prijatie oboch predpokladov môžeme považovať za prijatie idealizovaných predpokladov, pretože konajúce osoby v skutočnosti takýmito vlastnosťami nedisponujú. K. R. Popper síce pojem *idealizované predpoklady* nepoužil, ale zdôraznil, že modely konania, ktoré sú výsledkom použitia nulovej metódy, fungujú ako aproximácie skutočného konania.

V *Biede historicizmu* K. R. Popper ešte dôsledne nerozlišoval racionalitu a zásadu racionality; neukázal, akú funkciu má zásada racionality v jeho koncepcii konania, aký je jej metodologický status. V ďalšom výskume sa tento nedostatok usiluje odstrániť. Zameriava sa predovšetkým (aj pod vplyvom kritiky) na *spresnenie zásady racionality* (zásady adekvátnosti konania). Hľadá odpoveď na otázku, či zásada racionality je metodologickým, alebo empirickým predpokladom. Ak by bola metodologickou zásadou, nemohla by byť empiricky overovaná, a preto ani empiricky nepravdivá. Mohla by byť len časťou metodológie. Ak by bola empirickým predpokladom, stala by sa časťou empirických spoločenských teórií. Musela by byť overovaná spolu s časťou príslušnej teórie a mohla by byť teda aj odmietnutá. Popper sa prikláňa k druhému názoru: „Zásadu adekvátnosti (t. j. zásadu racionality) uznávam za integrálnu časť každej alebo práve každej overiteľnej spoločenskej teórie“ ([22], 200 – 201). V prípade, že teória neprejde testom overenia (bude neúspešná, nájde sa empirický fakt, ktorý bude v spore s dôsledkami teórie), bude treba rozhodnúť, ktorá zložka teórie je za omyl (neúspech) zodpovedná. Za rozumné pri-

---

³ K. R. Popper upozornil, že jeho nulová metóda sa čiastočne zhoduje s Hayekovou kompozitívnou metódou. Zároveň hovorí, že použitie nulovej metódy, racionálnych, resp. „logických modelov má paralelu v prírodných vedách“ ([17], 109, pozn. 96 a 97).

tom Popper považuje metodologické rozhodnutie „nezaťažovať zodpovednosťou metodologickú zásadu, ale zvyšok teórie, to znamená model“ ([22], 201). To, že neúspech teórie pripisujeme modelu, je podľa neho dobrá prax. Model sa overuje ľahšie, viac sa pritom dozvieme a môžeme sa poučiť. Overiť, pravda, môžeme podľa neho „jedine teóriu ako celok, a overenie spočíva v nájdení lepšej teórie spomedzi dvoch navzájom si konkurujúcich teórií, ktoré môžu mať mnoho spoločného; a teóriám je vo všeobecnosti spoločná zásada adekvátnosti“ ([22], 201 – 202).

Popper odmieta považovať zásadu racionality i za metafyzický či logický predpoklad. Ak by bola zásadou tohto druhu, bola by chránená pred falzifikáciou (vyvrátením), stala by sa „nefalzifikovateľnou alebo apriórne dôležitou“. Zdôrazňuje, že existujú dobré dôvody považovať ju za „nepravdivú“ (hoci v jeho chápaní je zároveň dobrým priblížením k pravde), pretože skutoční ľudia často konajú v danej spoločenskej situácii aj neadekvátne ([22], 201 – 202). Aby sme správne pochopili Popperovu zásadu racionality, musíme si osvojiť jeho pojem pravdeblízkości (*verisimilitude*). Na jeho explikáciu Popper využil pojmy pravdivý, resp. nepravdivý obsah teórie, ktorý tvoria množiny pravdivých a nepravdivých dôsledkov teórie. Predpokladá sa, že tieto množiny sú porovnateľné.⁴

K. R. Popper považoval za potrebné *rozlíšiť medzi racionalitou a zásadou racionality*. Racionalita je podľa neho „postoj pripravenosti napraviť vlastné presvedčenia“ a vo svojej najrozvinutejšej forme je „pripravenosťou na kritickú diskusiu o vlastných presvedčeniach a o ich náprave vo svetle kritických diskusií s inými ľuďmi“. Zásada racionality nemá nič spoločné s predpokladom, že ľudia sú racionálni, ale prijíma sa „len ako predpoklad adekvátnosti našich konaní vo vzťahu k našim problémovým situáciám v tej ich forme, ako ich *pozorujeme*“ ([22], 205; pozri tiež 262, pozn. 19). Toto rozlíšenie má svoje dôsledky, umožňuje rozlíšiť rôzne spôsoby chápania situácie, racionality a zásady racionality.⁵

Popper charakterizuje svoju metódu sociálnej analýzy ako situačnú logiku „ideálnej alebo aspoň zjednodušenej spoločenskej situácie“. Ako príklad uvádza teóriu dokonalkej konkurencie, najdôležitejšiu časť klasickej ekonómie ([22], 192). Ako dedukcionista však proces idealizácie osobitne neskúma. Preto uňho chýba aj hlbšia analýza procesu konkretizácie typického modelu konania, resp. „ideálnej spoločenskej situácie“ na konkrétne podmienky jednotlivých aktérov, ktorí, ako sám podčiarkuje, konajú často nerozumné, prípadne aj iracionálne. Ponúka iba svoje tvrdenie, že zásada racionality je (ako zložka teórie) pravdeblízka a môže byť aj nepravdivá. Situačnú analýzu preto treba podľa neho chápať ako *problémovú*. Ak chceme napríklad vysvetliť či pochopiť históriu, musíme sa

---

⁴ Pojem pravdeblízkości Popper použil v práci *Conjectures and Refutations* (1963) a rozvíjal v knihe *Objective Knowledge* (1979). O použití tohto pojmu pri overovaní teórií ľudského konania pozri ([22], 197 – 199, 262, pozn. 16, 17; [19], 79 – 81). Jeho teóriu pravdeblízkości podrobil kritike D. Miller a P. Tichý. V našej literatúre odkazujeme na štúdie M. Taligu ([24]; [25]).

⁵ K. R. Popper v rámci rozvíjania koncepcie logiky situácie rozlíšil tri rôzne rozumenia „objektívnej situácie“ (situáciu, aká bola v skutočnosti, situáciu ako ju aktér skutočne pozoroval, a situáciu ako ju mohol alebo mal vnímať); podľa toho tiež rozlíšil tri rozumenia „racionality“ a tri rozumenia „zásady racionality“. Zdôraznil, že osobitnú úlohu zohráva zásada racionality pri vysvetľovaní neúspechu konania. Túto úlohu plní v rámci všetkých troch prípadov rozumenia objektívnej situácie a príslušného chápania racionality. Naznačil, že zásada racionality (za určitých podmienok) umožňuje konštatovať, kedy subjekt nekoná racionálne ([22], 262, pozn. 19).

na ňu pozerat' ako na „históriu problémových situácií“ ([22], 193).

Uved'me jednoduchý príklad Popperovho vysvetlenia v historických vedách. Predpoklad jeho situačnej logiky hovorí, že subjekt sa nachádza v odpsychologizovanej situácii; k „jeho situácii ďalej patrí to, že je objektívne vybavený tou či onou teóriou, alebo tou či onou informáciou. Potom sme schopní pochopiť jeho činy v objektívnom zmysle tak, že môžeme povedať: Mám síce iné ciele a iné teórie (ako napríklad Karol Veľký), ale keby som sa bol ocitol v jeho situácii analyzovanej určitým spôsobom – pričom situácia zahŕňa ciele a poznanie –, bol by som konal rovnako a ty asi tiež“ ([19], 82). Tento príklad je zaujímavý tým, že sa v ňom používa kontrafaktuálne uvažovanie. Zároveň však vzniká problém: Je možné, že by som – napriek tomu, že mám iné ciele a inú teóriu – konal v situácii Karola Veľkého rovnako (a ty asi tiež)? Nie je jasné, čo zabezpečuje rovnaký výsledok konania v rôznych historických obdobiach a situáciách. Má to byť azda zásada racionality, ktorá je nadhistorická, a teda platná v rôznych obdobiach rovnako?

3. Diskusia o Popperovej logike situácie. Problematike Popperovej situačnej analýzy bola venovaná konferencia *Popper's Situational Analysis and Social Sciences (Popperova situačná analýza a sociálne vedy)* v roku 1997 vo Viedni. Účastníci tejto konferencie síce uznali význam spomínanej Popperovej state [16], ktorá *nastolila problém jednoty ekonomického modelu a práce v neekonomických sociálnych vedách*, no zároveň poukázali na celý rad jej *závažných nedostatkov*.

Podčiarkovalo sa predovšetkým to, že Popperova metóda situačnej analýzy v skutočnosti nie je zovšeobecnením metód štandardnej ekonómie, že neoklasická ekonómia s modelom všeobecnej rovnováhy neuplatňuje situačnú analýzu v Popperovom zmysle. Proti modelu situačnej analýzy sa vyzdvihoval alternatívny prístup sociokultúrneho kontextu, ktorý zahŕňa štyri základné prvky: dominantné svetonázory, inštitúcie a technológie, relatívne ceny a politické nástroje ([11], 484).

Niektorí autori poukazovali na to, že u Poppera nie je dostatočne vymedzený ani pojem počiatočných podmienok, ani rozdiel medzi aktuálnou a typickou situáciou. Upozorňovali však aj na obmedzenosť postupov neoklasickej ekonómie, napríklad na to, že jej matematické modely (model všeobecnej rovnováhy, model slobodného trhu, model cenového mechanizmu) majú nadčasový charakter, sú nezávislé od počiatočných podmienok a výkyvov rovnováhy. V dôsledku toho sa z nich vytráca mnohé z toho, čo sa dosiahlo v predchádzajúcej politickej ekonomii, ako aj to, že opis ekonomiky, ktorý sa na nich zakladá, býva často ďaleko od pravdy. Títo autori preto podčiarkovali potrebu konkretizácie ekonomických modelov, napríklad myšlienku zvažovania viacerých rovnováh, zohľadňovania počiatočných podmienok a historických situácií ([14], 500, 512 – 513).

Niektorí autori vidia riešenie problému v prekonaní Popperovho individualizmu, resp. v spojení metodológie individualizmu s holistickým postojom. Argumentujú napríklad tým, že žiadne rozhodnutie decízora nie je mysliteľné bez začlenenia makroekonomických premenných do logiky jeho situačnej analýzy ([1], 520), a pod.

K obdobným záverom dospievali aj predstavitelia ďalších sociálnych vied. P. Hedström, R. Swedberg a L. Udéhn napríklad poukazovali na to, že Popperova metóda situačnej analýzy je príliš všeobecná a vágna na to, aby sa mohla stať návodom na sociologický výskum, že nekladie primeraný dôraz na záujem aktérov a na ich sociálnu interakciu, že uprednostňuje situačnú analýzu pred analýzou sociálnych mechanizmov, že sa

zameriava na analýzu individuálneho aktéra kráčajúceho cez ulicu a že nevenuje dostatočnú pozornosť problému kolektívneho konania [6].

Za základný nedostatok Popperovej situačnej logiky považujú najmä to, že *dosiaľ nebola nikde plne explikovaná*. Vyslovujú preto požiadavku jej *rekonštrukcie*. Uvádzajú napríklad prvé pokusy o jej rekonštrukciu (N. Kortege a i.):

1. Opis situácie: Aktér *A* bol v situácii typu *C*.
2. Analýza situácie: V situácii typu *C* je vhodné urobiť *x*.
3. Princíp racionality: (Rozumný) aktér koná vždy racionálne.
4. Explanandum: (Preto) *A* urobí *x*.

Ani tieto pokusy nepovažujú za uspokojivé. Sami preto uvádzajú svoju revidovanú charakteristiku explanačnej schémy, ktorá zahŕňa navyše objektívnu i subjektívnu zložku princípu racionality:

1. Opis situácie: Aktér *A* je v situácii typu *C*, ktorá sa charakterizuje špecifickým radom alternatív konania $x_1, \dots, x_n$, otvorených pre aktéra.
2. Opis záujmov: Aktér *A* sa usiluje dosiahnuť výsledok *E*.
3. Opis presvedčení: Aktér *A* má dôvod predpokladať, že konanie x_i ($i = 1, \dots, n$) je najlepším spôsobom, ako dosiahnuť *E* v situácii *C*.
4. Princíp racionality: (Rozumný) aktér koná vždy racionálne; vyberie si taký spôsob konania, ktorý je podľa jeho presvedčenia najvhodnejší na realizáciu jeho záujmov.
5. Explanandum: (Preto) *A* urobí x_i .

V uvedených pokusoch o rekonštrukciu Popperovej metódy situačnej analýzy sa ukazuje na jej *príbuznosť s Weberovou metódou chápania*: Obidve sa zaoberajú konaním, obidve hľadajú prameň konania v cieľoch ľudských individuí a obidve vychádzajú z toho, že individuá sa usilujú konať takým spôsobom, aký považujú za adekvátny. Zároveň sa v nich naznačuje potreba a možnosť hlbšej interpretácie ľudského konania ([6], 339 – 364).

V charakteristike príbuznosti Popperovej metódy situačnej analýzy a Weberovej metódy chápania (ktorú treba odlišovať od diltheyovskej verzie chápania) by sme mohli pokračovať (pozri napríklad [9], 181 – 182). V Popperovej „logike situácie“ i vo Weberovej metóde chápania sa pojem zákona nahrádza pojmom všeobecného typu, resp. typického objektu. Popper podobne ako Weber redukuje predmet spoločenských vied na individuálne konanie ľudí. Pojem ľudského sociálneho systému sa uňho redukuje na pojem sociálnych inštitúcií. Štát považoval (podobne ako iní autori tej doby) za „samozrejmy rámec, v ktorom prebiehajú procesy analyzované sociálnymi vedami“ ([23], 87, 90). Pojem zložitejších, komplexnejších spoločenských systémov, zložených z ekonomického, sociálneho, politického a kultúrneho podsystemu, uňho chýba. Od klasickej ekonómie a Marxa síce preberá ideu neočakávaných dôsledkov ľudského konania, no neanalyzuje súhrnné ľudské konanie, ktoré je zodpovedné za vznik, fungovanie a transformáciu základných foriem ľudskej spoločnosti. Tieto procesy, ktoré spravidla nemajú zámerný charakter (hoci môžu mať vývinovú orientáciu), už totiž nemožno vysvetliť len situačnou analýzou konania individuí; nezaobídeme sa tu bez nomologickej explanácie. K problematike zákona a nomologickej explanácie v spoločenských vedách sa Popper stavia skepticky ([22], 187). Poukazuje síce na to, že v danej oblasti vznikajú problémy s uplatnením newtonovskej metódy vysvetlenia a predvídania pomocou zákonov a počiatočných podmienok. Konštatuje, že nie sú možné zákony spoločnosti newtonovského typu a že newtonovské

zákony nemožno v spoločenských vedách nahradiť psychologickými zákonmi [22]. Ukazuje, že „spoločenské zákony – pokiaľ vôbec existujú – majú mať... inú štruktúru než obyčajné generalizácie“, pokúša sa vymedziť pojmy jedinečnosť, typ historickej udalosti, typ spoločnosti ([17], 39, 87 – 89) a pod. Štruktúru špecificky spoločenských zákonov a na nich sa zakladajúceho vedeckého vysvetlenia však neanalyzuje.

Dôsledkom toho je nedostatočné rozlíšenie dvoch základných metód spoločenských vied: metódy nomologickej explanácie (explanácie založenej na báze špecificky spoločenských zákonov) a metódy humanitnej interpretácie (explanácie založenej na predpoklade o racionalite aktéra a rekonštrukcii cieľov jeho konania). Situačná analýza je podľa neho jediným možným spôsobom vysvetlenia a chápania spoločenských udalostí. Toto svoje presvedčenie Popper zdôvodňuje tým, že v oblasti spoločenských vied „nikdy dostatočne nedisponujeme ani zákonmi, ani počiatočnými podmienkami“. Musíme sa spoliehať len na typické situačné modely, ktoré umožňujú objasniť „rozsiahlu triedu štruktúrne podobných udalostí“ ([22], 190).

Pojem „typického objektu“, čiže udalosti určitého druhu, sa u Poppera nedostatočne odlišuje od pojmu jedinečného objektu, resp. od opisu špecifickej udalosti ako takej ([17], 113). To vyplýva zrejme z toho, že pojem počiatočných podmienok sa uňho nedostatočne odlišuje od pojmu *jedinečných* počiatočných podmienok a od pojmu *typických* počiatočných podmienok. Dôsledkom toho je nedostatočné rozlíšenie teoretických a historických vied a neadekvátne vymedzenie ich metód. Teoretické i historické spoločenské vedy sa podľa Poppera usilujú o konštruovanie typických teoretických modelov, resp. o vysvetlenie určitého druhu či typu spoločenských udalostí. Problém hraníc použitia situačnej analýzy v oblasti vysvetlenia jedinečnej udalosti v historických vedách zostáva uňho otvorený.⁶

Nie je preto náhodné, že ekonómovia a sociológovia odmietajú uznať Popperovo tvrdenie, podľa ktorého jeho logika situácie je odvodená z teoretickej ekonómie. Nie je náhodné ani to, že štruktúra následných pokusov niektorých autorov o rekonštrukciu či explikáciu Popperovej metódy situačnej analýzy sa značne približuje štruktúre Hempelovej metódy racionálneho vysvetlenia a Kmitovej metódy humanitnej interpretácie ([7]; [9]; [10]).

4. Logika situácie a humanitná interpretácia. K. R. Popper nepodal systematickú rekonštrukciu schémy vysvetľovania ľudského konania. Môžeme preto vychádzať len z jeho uskutočnených analýz a z prvých pokusov iných autorov o rekonštrukciu jeho schémy vysvetlenia konania, ktoré sme uviedli. Naše porovnania treba považovať za hypotetické a v istom zmysle za neúplné.

Budeme postupovať tak, že podáme najprv základnú charakteristiku humanitnej interpretácie J. Kmitu. Jeho schéma humanitnej interpretácie má tieto zložky: 1. zásada (predpoklad) racionality; 2. predpoklady, ktoré sa týkajú poznatkov konajúcej osoby (umožňuje to vymedziť činnosti konajúcej osoby a množinu hodnôt prijímaných konajúcou osobou, ktoré sú usporiadané na základe vzťahu preferencie); predpoklady 1 a 2 tvoria

---

⁶ E. Zelenák hovorí o možnosti interpretovať situačnú analýzu ako vysvetlenie typickej udalosti alebo jedinečnej udalosti. Zdôrazňuje však, že Popper sám (v rámci situačnej analýzy) neskúma možnosť vysvetlenia jedinečnej udalosti ([26], 48).

explanans humanitnej interpretácie; 3. záver (explanandum), ktorý vypovedá o činnosti spojenej s najpreferovanejším výsledkom.

Kmitova schéma humanitnej interpretácie: 1. môže byť entymematická (to znamená, že neobsahuje všetky predpoklady, ktoré sú potrebné na to, aby explanandum logicky vyplývalo z explanansu); J. Kmita explikoval deduktívnu (neentymematickú) schému humanitnej interpretácie; 2. predpoklady humanitnej interpretácie sú hypotézami (resp. teoretickými idealizujúcimi hypotézami); 3. zásada racionality má idealizujúci charakter, vyjadruje činnosť ideálne konajúceho subjektu; činnosť reálneho subjektu sa odlišuje od činnosti ideálneho subjektu; 4. humanitná interpretácia predpokladá uplatnenie konkretizácie (elimináciu idealizovaných predpokladov) a zohľadnenie rôznych činiteľov pôsobiacich na činnosť reálne konajúceho subjektu; 5. humanitná interpretácia je budovaná antipsychologicky (ciele a znalosti konajúceho subjektu nemajú psychologický charakter); J. Kmita odmieta redukciu na psychologické zákony a introspekciu v humanitnej interpretácii; 6. humanitná interpretácia J. Kmitu je budovaná na zásade metodologického antiindividualizmu (naša koncepcia humanitnej interpretácie sa buduje na zásade systemizmu, metateoretickej schémy, v ktorej sa prekonáva dualizmus individualizmu a holizmu) ([2], 52 – 55); 7. humanitná interpretácia je metóda vysvetľovania používaná len v humanitných vedách; 8. v Kmitovej (a našej) koncepcii sa špeciálne analyzuje otázka vzájomnej väzby nomologickej explanácie a humanitnej interpretácie v sociálnych a humanitných odboroch.

Teraz prejdime k porovnaniu schém vysvetľovania konania s Popperovými charakteristikami vysvetľovania ľudského konania v rámci jeho koncepcie logiky situácie: a) explikácie uvedených schém vysvetľovania konania majú zrejme entymematický charakter; treba však predpokladať, že Popper by sa usiloval podať deduktívnu schému vysvetlenia; b) v uvedených schémach nevystupuje predpoklad o systéme hodnôt konajúcej osoby a ich usporiadaní na základe vzťahu preferencie; tento predpoklad by K. R. Popper na základe vlastného chápania miesta hodnôt vo vedeckom poznaní zrejme neakceptoval; c) Popperova zásada racionality má de facto idealizujúci charakter; v jeho chápaní je nepravdivá, teda nesplňa ju reálne konajúca osoba; d) predpoklady vysvetlenia konania v Popperovej schéme sú tiež hypotézami; e) v Popperovej koncepcii logiky situácie, čiže spôsobu vysvetľovania konania, sa nepredpokladá komplikovanie modelu uplatnením metódy konkretizácie (o tejto metóde neuvažuje); f) zhoda je v uplatnení antipsychologického prístupu k rozvíjaniu vysvetlenia konania tak v koncepcii K. R. Poppera, ako aj v koncepcii J. Kmitu; g) Popper odmietol v duchu antipsychologizmu redukciu vysvetľovania konania na psychologické zákony; v jeho koncepcii nemá miesto ani introspekcia; je to zhoda s názorom J. Kmitu; h) Popperova logika situácie je na rozdiel od humanitnej interpretácie J. Kmitu budovaná dôsledne v duchu metodologického individualizmu; i) logika situácie je metóda, ktorá odlišuje spoločenské vedy od prírodných vied; podobne je to aj v chápaní humanitnej interpretácie, ktorá je špecifickou metódou vysvetľovania v humanitných vedách; j) Popper síce neodmieta možnosť nomologickej explanácie v sociálnych vedách, no stavia sa k nej (na rozdiel od Kmitu) skepticky. Jeho „téza hlása, že iba týmto spôsobom“ (logikou situácie) „môžeme vysvetliť a pochopiť spoločenskú udalosť“ ([22], 190).

V rámci explikovania Popperových schém vysvetľovania konania, ktoré ešte nie je ukončené, by zrejme bolo treba zohľadniť jeho úvahy o chápaní troch verzií zásady racio-

nality (zásady adekvátnosti). Predmetom osobitných metodologických diskusií by sa mohli stať najmä otázky nadhistorickosti zásady racionality, kritická námietka, že zásada racionality je príliš široká (napr. zahŕňa aj konanie šialenca a pod.), a preto je metodologicky neplodná (S. Amsterdamski). Predmetom diskusie by mohla byť problematika overovania modelov konania, pravdeblízkosti zásady racionality, miesto kontrafaktuálnych výrokov vo vysvetleniach historikov a ďalšie otázky. To však prekračuje ciele tejto state.

* * *

Podľa nášho názoru predmetom spoločenských vied nie je len individuálne ľudské konanie, ako sa domnieval K. R. Popper, ale aj proces vzájomnej podmienenosti komplexných ľudských sociálnych systémov a súhrnného ľudského konania. Uplatňuje sa v nich tak metóda nomologickej explanácie, ako aj metóda humanitnej interpretácie (ktorá zahŕňa aj metódu situačnej analýzy, ale neredukuje sa na ňu). Prvá sa uplatňuje pri analýze ľudských sociálnych systémov, ktoré sú výsledkom súhrnného ľudského konania, zatiaľ čo druhá sa používa pri analýze individuálneho a skupinového konania, ktoré je podmienené sociálnym systémom. Treba preto najprv odlišiť obidve kľúčové metódy spoločenských (sociálnych a humanitných) vied jednu od druhej, preskúmať ich špecifické zvláštnosti. Až na tomto základe potom možno analyzovať ich vzájomnú podmienenosť (o tom podrobnejšie v publikácii [4]).

LITERATÚRA

- [1] BOLAND, L. A.: Situational Analysis beyond Neoclassical Economists. In: *Philosophy of the Social Sciences*, 28, 1998, 4, pp. 515 – 521.
- [2] ČERNÍK, V.: Filozofické pozadie a metateoretické schémy spoločenských vied. In: ([3], 39 – 90).
- [3] ČERNÍK, V. – VICENÍK, J. (eds.): *Problém rekonštrukcie sociálnych a humanitných vied*. Bratislava: Iris 2004.
- [4] ČERNÍK, V. – VICENÍK, J. (eds.): *Zákon, explanácia a interpretácia v spoločenských vedách*. Bratislava: Iris 2005.
- [5] HAYEK, F. A.: *Kontrarevoluce vědy*. Praha: Liberální institut 1995.
- [6] HEDSTRÖM, P. – SWEDBERG, R. – UDÉHN, L.: Popper's Situational Analysis and Contemporary Sociology. In: *Philosophy of the Social Sciences*, 28, 1998, 3, pp. 339 – 364.
- [7] HEMPEL, C. G.: *Aspects of Scientific Explanation*. New York: Free Press 1965.
- [8] JARVIE, I. C.: Situational Logic and Its Reception. In: *Philosophy of the Social Sciences*, 28, 1998, 3, pp. 365 – 380.
- [9] KMITA, J.: *Z metodologicznych problemów interpretacji humanistycznej*. Warszawa: PWN 1971.
- [10] KMITA, J.: *Szkice z teorii poznania naukowego*. Warszawa: PWN 1976.
- [11] MATZNER, E. – BHADURI, A. (1998): The Socioeconomic Context. An Alternative Approach to Popper's Situational Analysis. In: *Philosophy of the Social Sciences*, 28, 1998, 4, pp. 484 – 497.
- [12] MATZNER, E. – JARVIE, I. C. (1998): Introduction to the Special Issues on Situational Analysis. In: *Philosophy of the Social Sciences*, 28, 1998, 3, pp. 333 – 338.
- [13] NOTTURNO, M. A.: Truth, Rationality, and the Situation. In: *Philosophy of the Social Sciences*, 28, 1998, 3, pp. 400 – 421.
- [14] ORMEROD, P. – ROSEWELL, B.: Situational Analysis and the Concept of Equilibrium. In: *Philosophy of the Social Sciences*, 28, 1998, 4, pp. 498 – 514.
- [15] PETRUSEK, M. – MAŘÍKOVÁ, H. – MILTOVÁ, A. – VODÁKOVÁ, A.: *Sociologické školy, směry, paradigmata*. Praha: Sociologické nakladatelství (Slon) 2000.
- [16] POPPER, K. R.: *Myth of the Framework*. London: Routledge 1994.
- [17] POPPER, K. R.: *Bída historicizmu*. Praha: Oikoymenh 1994.

- [18] POPPER, K. R.: *Otevřená společnost a její nepřátelé II*. Praha: Oikoymenh 1994.
- [19] POPPER, K. R.: *Hľadanie lepšieho sveta*. Prednášky a state. Bratislava: Archa 1995.
- [20] POPPER, K. R.: *Logika sociálnych vied*. In: ([19], 68 – 84).
- [21] POPPER, K. R.: *Logika vědeckého bádání*. Praha: Oikoymenh 1997.
- [22] POPPER, K. R.: *Mit schematu pojęciowego. W obronie nauki i racjonalności*. Warszawa: Wiedza 1997.
- [23] WALLERSTEIN, I., et al.: *Kam směřují sociální vědy*. Praha: SLON 1998.
- [24] TALIGA, M.: O Popperovej blízkosti k pravde. In: *Metoda, význam, intence* (ed. V. Havlík). Praha: Filozofia 2003, s. 125 – 136.
- [25] TALIGA, M.: O dvoch chybách Popperovej teórie pravdeblízkosti. In: *Filozofia*, roč. 62, 2007, č. 2, s. 122 – 135.
- [26] ZELENÁK, E.: K. R. Popper a historická explanácia. In: *Metoda, význam, intence*. (ed. V. Havlík). Praha: Filozofia 2003, s. 43 – 53.

Príspevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu č. 2/6137/26.

---

prof. PhDr. Václav Černík, DrSc.
prof. PhDr. Jozef Viceník, CSc.
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava 1
SR